

GRAĐANI KAO PARTNERI U SREDNJEM BANATU

GRAĐANI KAO PARTNERI U SREDNJEM BANATU

Zrenjanin
2016.

UVODNA NAPOMENA

Studija pred nama rezultat je rada tima Centra za razvoj civilnog društva (CRCD) na projektu *Građani kao partneri u lokalnoj zajednici*, koji je CRCD realizovao 2015-2016. godine uz podršku Demokratske komisije Ambasade SAD u Srbiji. Namera nam je bila da mapiranjem civilnih udruženja i njihovih inicijativa u pet lokalnih zajednica Srednjeg Banata podstaknemo učešće građana u procesu donošenja odluka na lokalnom nivou i to, pre svega, građana koji pripadaju marginalizovanim grupama u društvu. Pri tome mislimo na osobe sa invaliditetom, žene, izbeglice, pripadnike nacionalnih manjina i ljude iz ruralnih sredina. Krajnji cilj nam je, dakle, bio da kroz sprovedeno istraživanje, organizovane edukativne seminare i medijsku promociju teme osnažimo kapacitete civilnih udruženja koja okupljaju građane u Srednjem Banatu, sredini sa blizu 200.000 stanovnika. S druge strane, na značaj građanske participacije neophodno je neprestano ukazivati i predstavnicima lokalnih samouprava koji u građanima prevashodno treba da vide zainteresovane i kvalifikovane partnere, spremne da im olakšaju težak i odgovoran posao vršenja vlasti i donošenja odluka.

Sistem donošenja odluka na lokalnom, kao i na državnom nivou, pomera težište uticaja na javne poslove prema političkim strankama. On zahteva snažnu korekciju u vidu neposredne građanske participacije i građanskih inicijativa. U slučaju njihovog odsustva demokratija u Srbiji bi za najveći broj građana predstavljala samo formalizovan privid, a mnogi problemi na lokalnu ne samo što bi ostali nerešeni, nego bi i nestali iz fokusa interesovanja javnosti.

Pomenuta koncentracija moći na lokalnom nivou u ograncima političkih stranaka jeste nešto što bitno obeležava ukupan društveni život u današnjoj Srbiji. Svaka građanska akcija koja ne želi da se unapred odrekne izgleda na uspeh mora sa ovim da računa. Stoga je pitanje odnosa građanskih akcija i političkih stranaka u lokalnim zajednicama dosta zamršeno. Ukoliko žele da budu sasvim načelni, nosioci građanskih akcija neminovno će se sukobiti bar sa delom donosilaca odluka koji su smešteni u rukovodstvima lokalnih ogranaka političkih partija. Na taj način lišiće sebe mogućnosti da ostvare bilo svoj cilj bilo vrednost za koju se zalažu. S druge strane, potpuno podudaranje različitih aktivnosti u okviru građanske participacije sa načinom delovanja i sa ciljno-racionalnim karakterom političkih stranaka lišilo bi građansku akciju njenog autentičnog smisla i karaktera koji su vezani za građansko društvo. U svakoj konkretnoj situaciji neophodno je manevrisati između ove dve krajnosti.

SADRŽAJ:

- 5 O snaživanje udruženja građana koje se bave marginalizovanim grupama u opštinama Srednjeg Banata
- 6 Pravni okvir
- 9 Problemi pri primeni pravnog okvira
- 15 Neke osobine sredine u kojoj deluju udruženja o kojima je reč
- 18 O civilnom društvu u posmatranoj sredini
- 20 Stav prema građanskoj participaciji u ispitivanoj sredini
- 22 Rezultati našeg ranijeg istraživanja i istraživanja Misije OEBS
- 27 Nalazi našeg sadašnjeg istraživanja
- 28 Kako se građanska udruženja snalaze u ovakvim okolnostima?
- 29 Problemi u saradnji sa lokalnim samoupravama
- 35 Par naznaka o finansijskoj održivosti udruženja
- 36 Nova nastojanja organa samouprave u Zrenjaninu
- 38 Preporuke

OSNAŽIVANJE UDRUŽENJA GRAĐANA KOJE SE BAVE MARGINALIZOVANIM GRUPAMA U OPŠTINAMA SREDNJEG BANATA

Aktivno građansko učešće u donošenju odluka jedan je od preduslova približavanja Srbije evropskim i svetskim standardima na planu političkog organizovanja društva. Ukupan institucionalni okvir parlamentarne demokratije lišava se svog stvarnog sadržaja ukoliko građani ne mogu da učestvuju u donošenju društveno relevantnih odluka. Aktivan građanin predstavlja posebno značajnog činioca na nivou lokalnih samouprava, gde je javnim poslovima u većoj meri moguće upravljati i neposredno, a ne samo preko slobodno izabраних predstavnika. Odsustvo aktivnih neposrednih građanskih inicijativa i akcija u javnim poslovima već i na nivou lokalnih samouprava predstavljalo bi zamenjivanje ustavom propisane parlamentarne demokratije faktičkom partokratijom. S druge strane, predstavnički sistem u konstituisanju organa vlasti lokalnih samouprava preko slobodno izabраних odbornika bitno smanjuje opasnost od donošenja nepromišljenih odluka ili od onoga što se ponekad naziva „totalitarnom demokratijom“. Moderan politički razvoj podrazumeva međusobno dopunjavanje predstavničkog sistema sa neposrednim učešćem građana; pri tom dominaciju na državnom nivou po prirodi stvari ima onaj prvi, a na nižim nivoima društvene organizacije ovaj drugi oblik političkog delovanja.

Ova publikacija sadrži prikaz zakonskog okvira vezanog za temu, njegove primene, istraživanja iskustava građanskih udruženja u opštinama Nova Crnja, Novi Bečej, Žitište, Zrenjanin i Sečanj. Iz prethodnih razmatranja proizašle su preporuke za povećavanje kapaciteta građanskih udruženja na planu učestvovanja u donošenju relevantnih odluka. Podrška ambasade SAD značajno opredeljuje uspeh cele akcije koju izvodi Centar za razvoj civilnog društva.

PRAVNI OKVIR

Ova publikacija namenjena je predstavnicima lokalnih samouprava Srednjobanatskog upravnog okruga i predstavnicima građanskih udruženja koja deluju u njemu.

Potrebno je najpre osvrnuti se na neke izvore prava i na pitanja koja pokreće njihova primena. Pravni okvir u kojem deluju udruženja građana jeste povoljan. Osnovni razlozi za donošenje važećeg Zakona o udruženjima (2009) izraz su potrebe da se pravni okvir za ostvarivanje zagarantovane slobode udruživanja uredi u skladu sa Ustavom Republike Srbije, najvišim evropskim standardima i principima sadržanim u obavezujućim međunarodnopravnim aktima, ali i savremenim tendencijama koje naglašavaju novu ulogu i značaj nevladinog sektora u ukupnim društvenim procesima¹

Pored toga, donošenje Zakona o udruženjima, usklađenog sa principima i standardima sadržanim u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, bila je obaveza Republike Srbije preuzeta pristupanjem u članstvo Saveta Evrope². Kao takvo, ono, prema rečima zakonodavca, predstavlja deo ukupnih aktivnosti koje treba da se realizuju u procesu pridruživanja evropskim integracijama³.

Treba podvući da je, za razliku od nekih drugih zakona, Zakon o udruženjima građana donet uz prethodnu široku i kvalitetnu javnu raspravu.⁴ Prema odredbama ovog zakona (u daljem tekstu: Zakon), udruženje jeste dobrovoljna i nevladina neprofitna organizacija zasnovana na slobodi udruživanja više fizičkih ili pravnih lica, osnovana radi ostvarivanja i unapređenja određenog zajedničkog ili opšteg cilja i interesa, koji nisu zabranjeni Ustavom ili zakonom.⁵

1 <http://www.apr.gov.rs/Portals/0/udruzenja/Vodic%20za%20primenu%20zakona%20o%20udruzenjima.pdf?ver=2009-10-23-154830-470>, str 9

2 Mišljenje 239 (2002) tačka e Parlamentarne skupštine Saveta Evrope

3 *Ibid.*

4 Snežana Ilić, 2013, Uvodne napomene, *Ka većoj otvorenosti zakonodavnih procesa u zemljama Zapadnog Balkana*, Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva, str. 14.

5 <http://www.apr.gov.rs/Portals/0/udruzenja/Vodic%20za%20primenu%20zakona%20o%20udruzenjima.pdf?ver=2009-10-23-154830-470>, str. 11.

Koje pogodnosti stiče udruženje koje se upiše u Registar? Upis u Registar, odnosno sticanje statusa pravnog lica, donosi niz pogodnosti za udruženje i njegove osnivače i članove. Za razliku od neformalnog udruženja, registrovano udruženje: 1) može da zaključuje ugovore i preduzima druge pravne radnje u svoje ime i za svoj račun; 2) može sticati sopstvenu imovinu po osnovu kupovine, poklona, itd; 3) za obaveze preuzete u pravnom prometu odgovara samo svojom imovinom (ako je ima), a ne imovinom osnivača i članova; 4) uživa carinske, budžetske i poreske povlastice; pored toga, iz razloga pravne sigurnosti, i strani donatori prevashodno finansiraju projekte registrovanih udruženja (to jest onih koja imaju status pravnog lica); 5) naziv, skraćeni naziv i logo registrovanog udruženja uživa viši nivo pravne zaštite nego što ga uživa neregistrovano udruženje.⁶

Tako, dakle, stoji stvar sa udruženjima građana. A kako zakon reguliše ulogu lokalnih samouprava na planu građanske participacije?

Izmene Zakona o lokalnoj samoupravi (2007, 2014) u znatnoj meri su uskladile ovaj pravni akt sa novim ustavom Srbije. Ustavne garancije prava na građansku participaciju šire su od zakonskih, a ove, opet, od onih predviđenih statutima pojedinih opština. To ne treba da čudi, pošto iskustvo pokazuje da je svaki normativni okvir utoliko tolerantniji i liberalniji što je dalji od društvene prakse. No, prilikom pokretanja praktičnih akcija na planu građanske participacije, opštinske odluke mogu da se pojave kao teže savladiva brana pred građanskom participacijom nego što je to zakonski okvir. Prema odredbi iz člana 2. Ustava Republike Srbije suverenost potiče od građana koji je vrše referendumom, narodnom inicijativom i preko svojih slobodno izabраниh predstavnika. Za razliku od Ustava iz 1990. godine koji je u odredbi iz člana 116. utvrdio pravo građana da odlučuju o poslovima opštine putem referendumu i preko svojih predstavnika u skupštini opštine, važeći ustav Republike Srbije u odredbi iz člana 176. ne pominje referendum, već propisuje da građani imaju pravo na lokalnu samoupravu koju ostvaruju neposredno ili preko svojih slobodno izabраниh predstavnika. Po sadašnjem Zakonu o lokalnoj samoupravi ukinut je neposredan izbor predsednika opštine, koji je bio propisan sredinom prve decenije dvadeset prvog veka, što podrazumeva svojevrsno udaljšavanje građana od neposrednog izbora „izvršne vlasti“ u lokalnoj zajednici. I Ustav sada propisuje da skupština opštine odlučuje o izboru izvršnih organa opštine u skladu sa zakonom i statutom opštine.

⁶ *Ibid*, str. 13.

Zakon o lokalnoj samoupravi ima poseban odeljak koji se bavi neposrednim učešćem građana u ostvarivanju lokalne samouprave. Građanska inicijativa ima funkciju davanja predloga organima opštine; skupština opštine je dužna da o građanskoj inicijativi održi raspravu i da njenim podnosiocima dostavi obrazložen odgovor u roku od šezdeset dana. Pri tom statut opštine/grada određuje broj potpisa građana potrebnih za punovažno pokretanje građanske inicijative, ali taj broj ne može da bude manji od 5% birača. Zbor građana saziva se za deo teritorije opštine/grada koji je utvrđen njenim statutom. On većinom glasova prisutnih daje predloge o pitanjima iz nadležnosti skupštine opštine/grada, čiji su organi i službe dužni da u roku od šezdeset dana razmotre zahteve i predloge građana i da ih o svojoj odluci obaveste. Statut i odluka skupštine opštine/grada uređuju način sazivanja zbora građana, njegov rad i način utvrđivanja stavova zbora građana. Kad je u pitanju referendum, njega može da raspiše skupština opštine na svoju inicijativu, ali takođe i na inicijativu najmanje 10% biračkog tela u jedinici lokalne samouprave, na način koji uz zakon ponovo utvrđuje i opštinski statut. Odluka na referendumu doneta je ukoliko je za nju glasala većina građana koji su izašli na glasanje, pod uslovom da je glasalo više od polovine ukupnog broja građana. Odluka doneta na referendumu je obavezna, a skupština opštine je ne može menjati u narednih godinu dana.

Prema odredbi iz Statuta grada Zrenjanina (2013) Skupština grada može, na osnovu sopstvene inicijative, odlučiti da raspiše referendum o pitanjima iz svog delokruga. Skupština grada može raspisati referendum i na predlog 10% upisanih birača kada se referendum raspisuje za celu teritoriju Grada, a po odredbi iz statuta, Skupština grada Zrenjanina je dužna da raspiše referendum o pitanjima iz svog delokruga kada to zahteva najmanje 20% birača na teritoriji Grada i ako se radi o pitanju iz delokruga Grada. Kada se referendum raspisuje za područje mesne zajednice, deo mesne zajednice, naselje ili deo naselja, predlog za raspisivanje može podneti najmanje 10% upisanih birača sa tog dela teritorije, a kad takav predlog podnese 20% birača sa tog dela teritorije, Skupština grada je dužna da raspiše referendum za taj deo svoje teritorije.

PROBLEMI PRI PRIMENI PRAVNOG OKVIRA

Slično kao i u drugim postsocijalističkim zemljama, i u Srbiji je, prema različitim istraživanjima, tek oko 10% odraslih građana društveno angažovana, a približno isti udeo misli da ima znanja o mogućnostima participacije na lokalnom nivou. Ovaj problem povezan je sa nizom drugih, koji su se postepeno razrešavali: misli se na donošenje Ustava Srbije 2006. godine, na donošenje Zakona o lokalnoj samoupravi, i, naravno, na regulisanje pristupa informacijama od javnog značaja, bez kojih nema smislenog ni planskog građanskog učešća u donošenju odluka. Uz republičkog Poverenika za informacije od javnog značaja i opštine/gradovi su dobile profesionalnoangažovane kadrove za ovaj posao. Pravog i svrsishodnog odlučivanja nema bez pravih i dostupnih informacija. Lokalna samouprava, kao servis građana, mora permanentno pružati tačne i pravovremene informacije građanima, kad god to oni zatraže, ali i kao stalnu sopstvenu aktivnost u cilju obaveštavanja javnosti o pitanjima od opšteg značaja. Zaposleni u organima i službama lokalne samouprave, naročito oni koji dolaze u direktan i svakodnevni dodir sa građanima, moraju biti obučeni za tako važan posao. Stručnost se podrazumeva, ali je jednako važna i svest o građanima kao akterima u procesu odlučivanja.

Treba napomenuti da je možda za žaljenje što donošenjem važećeg Zakona o lokalnoj samoupravi nije u većoj meri iskorišćena mogućnost da se otvori normativni i institucionalni prostor za jačanje građanske participacije u okviru mesnih zajednica. Naime, tek neposredno učestvovanje u donošenju odluka na najužem nivou lokalne samouprave, kakve su mesne zajednice, omogućuje stvarno izražavanje volje građana, bez posredovanja različitih institucija, koje neminovno iskrivljuju volju građana preko predstavničkih tela koja su kontrolisana od političkih stranaka. Na žalost, sistem izbora na lokalnom nivou pogoduje pre partokratiji nego građanskoj participaciji u donošenju odluka.

Kad su u pitanju organi i službe lokalne samouprave, oni su, prema zakonu, dužni da informišu javnost o svom radu, da građanima daju potrebne podatke, objašnjenja i obaveštenja, da omoguće podnošenje pritužbi na svoj rad i da na podnete pritužbe odgovore u roku od trideset dana.

Udruženja građana i nevladine organizacije predstavljaju potencijalno

i perspektivno važan oblik stabilne građanske participacije u svojim opštinama. S druge strane, na osnovu prethodnih saznanja pretpostavili smo, pre nego što smo otpočeli istraživanje, da je realan uticaj ovih udruženja mali ili veoma mali. Na to utiče i njihova raznovrsnost: u ovoj publikaciji bavimo se udruženjima nacionalnih manjina, osoba sa invaliditetom, ženskim i izbegličkim udruženjima, kao i udruženjima iz ruralnih zajednica u pet obuhvaćenih opština. Sva ova udruženja po prirodi stvari karakteriše partikularan pristup, pošto se ona bave specifičnim potrebama korisnika svojih usluga. To, izvesno, nije prepreka za saradnju na planu jačanja građanske participacije u opštinama Srednjeg Banata.

Neki oblici građanske participacije, kao što su iskazivanje predloga i zahteva preko peticija ili preko javnih rasprava, doživeli su različitu sudbinu u ovoj sredini. Navešćemo primere iz Grada Zrenjanina, koji smo pre istraživanja najbolje poznavali. U vrlo uspešne poduhvate od pre desetak godina spadala je akcija stanovnika prigradskog naselja Mužlja da dobiju kanalizaciju. Krajem 2007. godine građani su potpisivanjem peticije odbranili Plankovu baštu, odnosno jedan od malobrojnih parkova u centru grada, koji je odlukom opštinskih organa trebalo da bude većim delom uništen. Pre nešto više od godinu dana neformalna građanska grupa *Stop splavovima* sprečila je devastiranje jezera u centru Zrenjanina. S druge strane, u našim opštinama ne postoji duža ni razvijenija tradicija javnih rasprava koje ne bi poprimile stranačku boju i karakter partijske polarizacije. To je nesumnjivo loše, ali i razumljivo s obzirom na stanje u kojem se nalaze politički život u Srbiji, kao i sistemi javne uprave i lokalne samouprave u ovoj zemlji. Sistem donošenja odluka na lokalnom, kao i na državnom nivou, pomera težište uticaja na javne poslove prema političkim strankama. On zahteva snažnu korekciju u vidu neposredne građanske participacije i građanskih inicijativa. U slučaju njihovog odsustva demokratija u Srbiji bi za najveći broj građana predstavljala samo formalizovan privid, a mnogi problemi na lokalnu ne samo što bi ostali nerešeni, nego bi i nestali iz fokusa interesovanja javnosti.

Važno je reći da, kada se posmatraju na nivou lokalne zajednice (opština/grad), građanska akcija i građanska participacija moraju da računaju na interakciju sa delovanjem političkih stranaka. Uopšte uzev, najveća koncentracija moći na lokalnom nivou u današnjoj Srbiji nalazi se u ograncima političkih partija koje predstavljaju većinu u skupštini opštine/grada. Ova pojava još je više došla do izražaja od kada čelnog čoveka opštine/grada ponovo biraju skupštine opštine/grada, a ne neposredno građani. Na taj način je ustanova čelnog čoveka opštine/

grada izgubila znatnu meru autonomije u odnosu na stanje iz sredine prve decenije veka.

Pomenuta koncentracija moći na lokalnom nivou u ograncima političkih stranaka jeste nešto što bitno obeležava ukupan društveni život u današnjoj Srbiji. To može biti nedopadljivo, ali je u sadašnjoj fazi razvoja političkog sistema u Srbiji na žalost neizbežno. Nekad je to i korisno, ili, bar, u izvesnoj meri, kao što će se videti iz primera delovanja nekih građanskih udruženja. Ogranci političkih stranaka predstavljaju mesta gde se donose odluke i gde postoji susretanje uticaja centrala političkih partija i neformalnih grupa lokalnih moćnika. Svaka građanska akcija koja ne želi da se unapred odrekne izgleda na uspeh mora sa ovim da računa.

Političke stranke su po pravilu organizacije lovaca na prestižne položaje. One su ciljno-racionalno, interesno usmerene. Građanska participacija uz interesnu usmerenost ka rešavanju određenih problema podrazumeva i određenu načelnost i vrednosnu usmerenost. Stoga je pitanje odnosa građanskih akcija i političkih stranaka u lokalnim zajednicama dosta zamršeno. Ukoliko žele da budu sasvim načelni, nosioci građanskih akcija neminovno će se sukobiti bar sa delom donosilaca odluka koji su smešteni u rukovodstvima lokalnih ogranaka političkih partija. Na taj način lišiće sebe mogućnosti da ostvare bilo svoj cilj bilo vrednost za koju se zalažu. S druge strane, potpuno podudaranje različitih aktivnosti u okviru građanske participacije sa načinom delovanja i sa ciljno-racionalnim karakterom političkih stranaka lišilo bi građansku akciju njenog autentičnog smisla i karaktera koji su vezani za građansko društvo. U svakoj konkretnoj situaciji neophodno je manevrisati između ove dve krajnosti. Ovo je posebno važno ako se imaju u vidu građanska udruženja koja na s ovom prilikom zanimaju, naime, ona usmerena ka zadovoljavanju potreba pripadica i pripadnika posebno ranjivih grupa, kakve su žene, pripadnici nacionalnih manjina, ili osobe sa invaliditetom.

Građanska akcija mora da računa na podršku ili bar na odsustvo protivljenja kritične mase ljudi iz lokalnih stranačkih rukovodstava, kako bi mogla da ostvari svoje ciljeve. Drugim rečima, ona podrazumeva lobiranje i pridobijanje većine u neformalnim krugovima donosilaca odluka. Ova većina kasnije se reflektuje na većinu u transparentnim lancima odlučivanja, najčešće u opštinskim/gradskim skupštinama. Postoje i situacije, ne odveć česte, ali ne ni posebno rarietne, kada građanska akcija može da zaobiđe neformalnu dimenziju političkog života u lokalnoj zajednici. Kada zastupa javni interes koji je vezan za ostvarivanje potreba

velikog broja članova zajednice i kada je ovaj interes lako uočljiv, građanska akcija može da se neposredno obrati organima lokalne samouprave. Međutim, ovakve situacije su, kako je rečeno, ne odveć česte. U većini slučajeva nastojanja da se ostvari građanska participacija moraju da pre obraćanja formalnim organima, najčešće skupštini opštine/grada i njenim telima, uključe obraćanja političkim partijama, bilo direktno, bilo preko neformalnih nosilaca odlučivanja u lokalnoj zajednici koji kroz političke partije deluju, makar i da se ne nalaze nužno na čelu njihovih opštinskih ogranaka.

Najkraće rečeno, potrebno je izvesti svojevrsno mapiranje mogućnosti za građanski aktivizam. To uključuje, posle prethodnog definisanja ciljeve i procene vlastitih resursa, razlikovanje onih segmenata "političke elite" u lokalnoj zajednici koji se nikako ne mogu pridobiti za cilj preduzete akcije, od onih koji se mogu pridobiti. Među ovim poslednjim postoji jedan broj stakeholdersa čiji se interes očito podudara sa ciljem akcije i koje je samo potrebno podržati da ne napuste prijateljski stav, ali postoje i oni sa kojima je nužno pronaći zajednički interes kako bi se smanjio njihov otpor građanskoj akciji ili kako bi se oni pridobili da zauzmu neutralan ili čak saradnički stav. Svi oblici koji se otkriju ovakvim mapiranjem mogućnosti za građanski aktivizam mogu se nijansirati do nivoa koji je potreban; nekada nosioci građanske akcije mogu da procene da je potrebno razlikovati "uzdržano neutralne" od "prijateljski neutralnih" lokalnih političkih činilaca. U nekim drugim situacijama ovakvo razudjenje diferenciranje nije neophodno i predstavljalo bi neproduktivno trošenje resursa.

Osnovni interes političkih stranaka koji nosioci građanskih akcija mogu da zadovolje jeste onaj za političkom promocijom. Jasno je da specifična težina ovog interesa varira u zavisnosti od toga da li su lokalni izbori bliže ili dalje u budućnosti, što bar donekle određuje i realističnost ostvarivanja nekih ciljeva. Političke partije su po pravilu popustljivije i spremnije da podrže građanske inicijative što su izbori bliži; ovo ne mora, međutim, uvek da bude slučaj, pošto lokalni rukovodioci političkih stranaka mogu da, bez obzira na (eventualnu) blizinu izbora, procene da nosioci građanske akcije ni u kom slučaju nisu njihovi birači, ili da bi prihvatanje građanske inicijative značilo takvo odstupanje od temeljnog programa partije koje bi odbilo već postojeće birače. Ukupno iskustvo iz građanskog aktivizma u Srbiji upućuje da se ne isplati da se nastoje pridobiti rukovodioci onih političkih partija čijim biračima je stran cilj građanske akcije; u takvim slučajevima potreba za homogenizacijom pristalica po pravilu nadvladava nastojanje da se pridobiju nove pristalice, što bi se

eventualno postiglo podrškom akciji civilnog društva. Ovde se javlja i važno pitanje odnosa samih aktivista prema političkim strankama. Naime, aktiviste ujedinjavaju određeni interesi i vrednosti, ali oni mogu biti međusobno veoma različiti po političkim opredeljenjima, tako da blizina izbora može ponekad pre da smanji akcioni potencijal nosilaca građanske inicijative nego da izazove veću popustljivost lokalnih stranačkih vođa.

Uopšte govoreći, to što ne vredi trošiti resurse nosilaca građanske akcije na pridobijanje onih stakeholdersa u lokalnoj zajednici čiji temeljni politički pogledi sadrže izrazito nepodudaranje sa ciljem građanske akcije ne znači da je neophodno ulaziti u konflikt sa njima.

Pa ipak, nekad se i sama građanska akcija intenzivira homogenizacijom svojih aktivista preko zauzimanja protivstava prema nekoj od političkih opcija u lokalnu i prema njenim nosiocima. S druge strane, neretko veći rizik za održiv uspeh građanske akcije predstavlja netransparentna i obilna podrška određenih centara moći. Institucionalno stabilniji oblici građanskog aktivizma, poput udruženja građana, često su suočeni sa ponudama političkih partija za saradnju, dakle, sa inicijativama koje dolaze sa druge strane. Ove inicijative ponekad sadrže obećanja u pravcu jednokratne ili trajnije finansijske podrške. Ma koliko da ovakva obećanja, ako se ispune, predstavljaju snaženje resursa građanske akcije, ona joj oduzimaju njen nestranački karakter i vezuju ostvarivanje njenih ciljeva za ostvarivanje ciljeva političke grupe koja pruža finansijsku ili drugu podršku. Ovakva situacija češće je prisutna na lokalnom nivou nego na nivou države, mada i na lokalnom nivou ogranci političkih stranaka mogu, a to često i rade, da se ponude da građanskoj akciji pomognu ili "pomognu" u dobijanju podrške centralne vlasti, odnosno onog njenog dela koji kontrolišu u koalicionim vladama. Ova vrsta pomoći realno je veoma velika i bilo bi nepromišljeno ako bi se unapred odbijala. S druge strane, vezivanje građanske akcije za neku pojedinaču političko-stranačku opciju, trajno i bez neophodne mere distance, lišava građansku akciju samog njenog identiteta i značajnog dela njenog društvenog smisla.

Odnos građanske akcije prema političkim strankama dosta zavisi od toga da li je ona usmerena ka jednokratno ostvarivim ciljevima ili ka onima koji zahtevaju trajniji angažman. U prvom slučaju odnos prema političkim opcijama može biti slobodniji; primeri ovakvih akcija su uspešno zalaganje građana zrenjaninskog predgrađa Mužlje za izgradnju kanalizacije ili takođe uspešne akcije građana Zrenjanina da

se spreči uništavanje parka Plankert. Akcije koje su po svojoj prirodi trajne, kao što su one usmerene ka unapređivanju etničkih odnosa u multietničkim opštinama ili ka trajnijem rešavanju ekoloških problema, podrazumevaju izvođenje pripremnih radnji o kojima je bilo reči. Uticaj političkih stranaka koji uključuje momenat mogućeg kompromitovanja konkretne građanske akcije može se kontrolisati transparentnošću u radu i trošenju resursa, ali i uključivanjem u akciju šireg kruga organizacija civilnog društva. Uopšte se negativni aspekti saradnje sa političkim strankama najbolje nadvladavaju preko međusobnog uplitanja većeg broja aktera: stranaka, nevladinih organizacija i građana koji su inicijatori i najvažniji nosioci akcije. Interes političkih stranaka da pruže podršku akciji ne smanjuje se nego raste sa brojem onih koji akciju podržavaju: stranke dolaze u poziciju da nastoje ne da se afirmišu preko građanske akcije nego da se trude da iz nje ne budu izostavljene kako ne bi štrčale u odnosu na konkurenciju. U tom smislu za građansku akciju kao i za mnoge druge oblike društvenog delovanja važi "Matejev efekt": "Ko ima, daće mu se, a ko nema, uzeće mu se i ono što ima". Stoga je kod građanske akcije po pravilu najteži početak; to ne znači da je veština manevrisanja između različitih, a ponekad i suprotstavljenih, interesa različitih stranaka koje su pružile podršku manje značajna u kasnijim fazama kacije. U samoj stvari, idealni obrazac građanske akcije podrazumevao bi dobro mapiranje mogućih nosilaca podrške ili suprotstavljanja, mobilizaciju što većeg broja donosilaca odluka na lokalnu u smislu davanja podrške akciji, sprečavanje onih koji joj se protive da to urade punim intenzitetom i, napokon, stvaranje takve situacije u kojoj će političke stranke i same doživeti neuspeh ukoliko građanska akcija ne uspe.

Ovo podrazumeva takav pristup akciji kod kojeg će posvećenost njenim ciljevima i vrednostima istrajavati uz veštinu da se bar ponekad prave naizgled nenačelni privremeni savezi; ne postoji nikakav gotov recept za istovremeno podudaranje maksimiziranja efekata akcije i za očuvanje principijelnosti njenih nosilaca. U svakoj konkretnoj situaciji saradnja sa lokalnim donosiocima odluka, a u ovom slučaju konkretno sa političkim strankama, podrazumeva stalnu analizu i vrednovanje nameravanih i nenameravanih ali nužnih efekata saradnje sa političkim partijama. Treba naglasiti da ova analiza nije nešto što se čini jednokratno, nego da je ona trajni proces: u zavisnosti od rezultata pojedinih njenih sekvenci moguća su sklapanja ili raskidanja saradnje sa različitim političkim opcijama. Ovo podrazumeva visoku meru građanske odgovornosti; kao rezultat javlja se ne samo ostvarivanje konkretnog cilja građanske akcije nego i snaženje prosocijalnog i proaktivnog stava građana prema sredini u kojoj žive.

NEKE OSOBINE SREDINE U KOJOJ DELUJU UDRUŽENJA O KOJIMA JE REČ

Prema zvaničnim podacima, Srednji Banat ima 190.000 stanovnika.⁷ Srednjebanatski upravni okrug čine grad Zrenjanin i opštine Sečanj, Nova Crnja, Novi Bečej i Žitište.

Na teritoriji grada Zrenjanina živi oko 123.000 stanovnika, u samom gradu oko 75.000, i šesti je po broju stanovnika u Srbiji. U pogledu nacionalne strukture, u stanovništvu Zrenjanina ima oko 75% Srba, 10% Mađara, i po oko 2% Rumuna, Slovaka i Roma.

Opština Novi Bečej broji oko 27.000 stanovnika; sastoji se od varošice i tri naseljena mesta. Uz srpsku etničku većinu, u ovoj opštini živi 17% Mađara i 5% Roma.

Opština Nova Crnja ima oko 12.000 stanovnika i sastoji se od šest seoskih naselja. U mestima Nova Crnja i Toba postoji mađarska većina, a u ostalim naseljima prevlađuju etnički Srbi. U nacionalnoj strukturi ove opštine uočava se 18% Mađara i 10% Roma.

Opština Žitište broji oko 17.000 stanovnika⁸ i takođe ima srpsku etničku većinu. Najbrojnije manjinske grupe su 20% Mađara, 8% Rumuna i 5% Roma.

Opština Sečanj ima oko 13.000 stanovnika. Uz srpsku etničku većinu prisutno je u stanovništvu i 12% Mađara, 5 % Roma i 4% Rumuna.

Važno je podvući da su sve pomenute opštine u lošem ekonomskom stanju. Zrenjanin je 2014. pao ispod republičkog proseka. Novi Bečej je u drugoj grupi prema zvaničnoj klasifikaciji (jedinice lokalnih samouprava čiji je stepen razvijenosti u rasponu od 80% do 100% republičkog proseka)⁹, Sečanj se poslednjih godina kreće od druge do četvrte grupe, Nova Crnja je poslednjih godina prešla iz četvrte u treću grupu, dok je Žitište bilo kontinuirano u četvrtoj grupi, da bi 2014. prešlo u treću.¹⁰

7 Zvanični podaci popisa iz 2011, Republički zavod za statistiku.

8 Zvanični podaci popisa iz 2011, Republički zavod za statistiku.

9 Prema Nacionalnoj agenciji za regionalni razvoj, www.regionalnirazvoj.gov.rs

10 Treću grupu čine nedovoljno razvijene jedinice lokalnih samouprava čiji je stepen razvijenosti u rasponu od 60% do 80% republičkog proseka, a četvrtu grupu čine izrazito nedovoljno razvijene jedinice lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti ispod 60% republičkog proseka.

Srednji Banat je pauperizovana sredina izložena demografskoj eroziji. Pošto je sve manje imućnog i radno aktivnog stanovništva, potrebe grupa koje su predmet ove akcije (nacionalne manjine, žene, izbeglice, osobe sa invaliditetom i ruralno stanovništvo) sve su veće. S obzirom na siromašan sistem javnih usluga, razumljivo je i potrebno građansko samoorganizovanje na planu ispunjavanja potreba pripadnika navedenih grupa.

Centar za razvoj civilnog društva je već sprovodio detaljnije istraživanje civilnog sektora u Zrenjaninu kao najvećoj lokalnoj zajednici u Srednjem Banatu 2010. godine.¹¹ Kada je reč o osobinama sredine, u ovom istraživanju uočena je pomenuta demografska erozija¹². Valja se ovde priseliti da je Zrenjanin do raspada Jugoslavije bio vrlo značajan privredni centar, sa oko trideset velikih fabrika koje su spadale u prehrambenu, hemijsku, metalsku i tekstilnu industriju. Godine sankcija su uništile praktično sve ove fabrike. Umesto njih došle su strane kompanije sa fabrikama kao što su „Dreksmajer“, „Pekokar“ i „Pompea“ i manje fabrike domaćih kapitalista, poput proizvodnje vojne opreme Mileta Dragića. Stopa realne nezaposlenosti ne može se izmeriti, s obzirom da veliki broj prividno nezaposlenih obrađuje okućnice površine 0,5 do 3 ha u selima u kojima žive ili u predgrađima samog grada Zrenjanina. Reljef terena bitno je olakšao preživljavanje stanovništva i u vreme razvijene industrije i posle njenog gašenja: u vreme visoke zaposlenosti u socijalizmu radnici su svakodnevno dolazili na posao i iz sela udaljenih šezdesetak kilometara, a posle nestanka fabrika u društvenoj svojini ostajali su u mestima u kojima su i do tada živeli, obrađujući okućnice koje su im omogućavale preživljavanje. U ovom pogledu Zrenjanin ima veliku prednost u odnosu na gradove slične veličine u Srbiji južno od Dunava.

U seoskim naseljima veoma je vidljiva podela između vlasnika sitnih okućnica i latifundista; oni prvi sve češće se zapošljavaju kod ovih drugih, a njihov društveno-ekonomski odnos ponekad podseća i na kvazi- feudalne relacije.

Tradicionalni zemljoradnici koji su vlasnici srednjih poseda (od 3 do 10 ha) ne ponašaju se velikom većinom na način primeren intenzivnoj poljoprivredi kakva postoji u razvijenim zemljama u dvadeset prvom veku. Oni mahom gaje samo pet poljoprivrednih kultura čije uzgajanje traži veoma malo radnog angažmana: u pitanju su pšenica, kukuruz, šećerna repa, suncokret i lucerka. Profit od gajenja

11 http://www.westernbalkans.info/upload/docs/Rezultati_istrazivanja_za_Zrenjanin.pdf

12 Treba imati u vidu da je devedesetih godina prošlog veka u Zrenjanin došlo oko deset hiljada izbeglica, od kojih se polovina zadržala na ovom području.

ovih kultura je veoma mali, ali je radni angažman još manji: za uzgajanje lucerke dovoljno je šest puta godišnje ući traktorom u njivu, jednom da se poseje, četiri puta da se tretira pesticidima, i još jednom da se požanje. Vrlo isplative poljoprivredne grane su stočarstvo, ali samo pod uslovom da se stoka hrani vlastitim proizvodima, i povrtarstvo, u slučaju da postoji blizina gradske (zrenjaninske) pijace. Stočarstvom gotovo da se bave samo etnički Slovaci iz Aradca, s obzirom da je zemlja u njihovoj katastarskoj opštini slatinasta i kao takva nepogodna za uzgajanje žitarica i industrijskog bilja. Povrtarstvom se intenzivno bave gotovo samo Mađari iz sela Mihajlovo i Lukino Selo i iz prigradskog homogeno mađarskog naselja Mužlja. Stočarstvo, a posebno njegova najisplativija grana, ovčarstvo, traži celodnevno radno vreme, posebno kad su praćeni gajenjem vlastite hrane za stoku, što je jedino isplativo. Povrtarstvo, sa svoje strane, iziskuje kontinuiran fizički napor. Kulturni činilac odvrća najveći broj „čistih“, odnosno „srednjih“ zemljoradnika od gajenja pomenutih visoko profitabilnih kultura, tako da većina njih živi tek nešto iznad granice siromaštva, kako god se ona odredila.¹³

Društvenu organizaciju javnog života na podričju Grada Zrenjanina bitno obeležava svest lokalnih ogranaka političkih partija; nije preterano ustvrditi da nije moguće zaposliti se ni na radnom mestu koje ne traži nikakve kvalifikacije bez učlanjenja u neku od političkih stranaka koje su u datom času na vlasti. Postoje indicije o usmeravanju dela resursa – i to ne samo radnih mesta – ka strankama koje su u određenom času na vlasti.

Međunacionalni odnosi u Zrenjaninu su stabilni, ako se izuzme trajno anti-romsko raspoloženje ispoljavano kroz periodične fizičke napade na Rome ili na njihove kuće. Odnos prema etničkim Romima ima sve karakteristike kastinske distance (prostorne, socijalne i psihološke), sa izuzetkom minimalnog broja Roma zaposlenih u preduzeću „Čistoća i zelenilo“, koji predstavljaju svojevrstu unutargrupnu aristokratiju. Tenzije između, sa područja AP Kosovo i Metohija nasilno raseljenih, Roma muslimanske veroispovesti i starinačkih Roma pravoslavne veroispovesti očite su, kao i njihova prostorna segregacija, ali po pravilu ne poprimaju oblik fizičkih sukoba.

Stabilnost međunacionalnih odnosa bila je narušena u vreme bombardovanja

13 Odredbe međunarodnih organizacija, koje pimenjuju standard od jednog ili dva američkog dolara dnevno kao granicu siromaštva po osobi više prikrivaju nego što otkrivaju rešenost siromaštva. Isto važi i za odredbe domaćih ekonomista, koji granicu siromaštva podižu na četiri američka dolara dnevno po osobi.

1999, kada je spaljeno pola jedne ulice pri pogromu etničkih Albanaca. Tada je došlo i do progona nekih etničkih Mađara koji su krili svoje komšije Albance. Tokom nereda na području AP Kosovo i Metohija od 17. do 23. marta 2004. godine bilo je 5 međunacionalnih incidenata u tadašnjoj opštini Zrenjanin (4 demolirane albanske radnje i jedna bomba podmetnuta pod automobil čoveka sa muslimanskim imenom u mestu Klek); u vreme proglašenja nezavisnosti AP Kosovo i Metohija 21. februara 2008. bilo je 12 takvih zlodela.

O CIVILNOM DRUŠTVU U POSMATRANOJ SREDINI

Zvanični podaci su često neažurni, ili čak neupotrebljivi. U Agenciji za privredne registre (APR) kao građanska udruženja su registrovane i isključivo profitne firme, zbog poreskih olakšica, kao i udruženja koja više ne postoje. S druge strane, neformalne ali delatne građanske inicijative, poput grupe "Stop splavovima", nisu registrovane. Evidencije skupštine grada/opština su ažurne koliko i briga lokalnih samouprava o građanskim uduženjima. Prema podacima sa sajta Grada Zrenjanina, u njemu deluju 24 nevladine organizacije, od kojih se manje od deset bavi potrebama osoba sa invaliditetom, a još manje pravima nacionalnih manjina; u zvaničnim podacima Grada prisutne su i tri ženska udruženja, izbeglička udruženja se tu više ne sreću, a ruralne organizacije su jednostavno nevidljive u dokumentima. Ovih poslednjih ima više od deset, a ukupan broj građanskih udruženja u Zrenjaninu je veliki.

Broj nevladinih organizacija u Zrenjaninu veoma je potcenjen u informacijama koje obezbeđuje lokalna samouprava.¹⁴ Dovoljno je uporediti gornje cifre sa onima koje se odnose na mnogo manju opštinu Žitište, prema podacima internet portala Info Žitište.¹⁵ Ovdje se sreću 72 udruženja građana, od kojih se gotovo polovina (34) nalazi u opštinskom centru, mestu Žitište. U opštini Sečanj je u toku prikupljanja podataka zvanični sajt ove opštine bio u izradi, pa su pronađeni podaci koji nalikuju

¹⁴ Naše istraživanje je prepoznalo dvadesetak građanskih udruženja samo u prigradskom naselju Mužlja.

¹⁵ www.zitište.info

na one iz Zrenjanina.¹⁶ tako da se podaci o broju i strukturi stanovništva, veličini opštine i budžetu nisu mogli pronaći.

Da bi se dobili iole upotrebljivi podaci o udruženjima iz opštine Nova Crnja, korišćeni su podaci APR, mada uz punu svest o njihovim ranije pomenutim ograničenjima. U ovoj opštini registrovano je ukupno 31 udruženje. Jedno od ovih udruženja bavi se potrebama nacionalnih manjina, prisutno je osam ženskih udruženja, kao i pet udruženja za razvoj lokalne zajednice. Ostala udruženja su veoma rasuta u pogledu strukture svojih korisnika, odnosno svoje misije. Uočljiv je nedostatak udruženja mađarske nacionalne manjine, što će biti posebno razmatrano kasnije kada se budu analizirali podaci iz kvalitativne građe.

U opštini Novi Bečej registrovana su 93 udruženja. Tri udruženja bave se potrebama pripadnika romske nacionalne manjine, jedno potrebama etničkih Mađara, a još dva potrebama Romkinja. Pored dva poslednje pomenuta, u ovoj opštini postoji još šest ženskih udruženja. Dva udruženja specifično se bave ruralnim razvojem. Pored organizacije Crvenog krsta, još tri udruženja bave se osobama sa invaliditetom.

Vidljivo je da Srednji Banat ima dovoljno udruženja građana u smislu zadovoljavanja potreba građana, posmatranih uopšte. S druge strane, kada se ima u vidu profil udruženja koji nas interesuje, uočljivo je odsustvo izbegličkih udruženja, kao i podzastupljenost udruženja nacionalnih manjina, i, u manjoj meri, onih koja ispunjavaju potrebe osoba sa invaliditetom. Poznato je da udruženja građana i ceo nevladin sektor imaju najviše prostora za aktivnosti u područjima gde organi uprave i samouprava ne zadovoljavaju potrebe građana, ili ih ne zadovoljavaju na prikladan način i u dovoljnoj meri. Na ovom mestu može se primetiti da su političke stranke nacionalnih manjina i nacionalni saveti nacionalnih manjina uveliko preuzeli ulogu koju su imala udruženja građana koja su se bavila manjinskim problemima. S druge strane, nema potrebe posebno obrazlagati da je položaj osoba sa invaliditetom loš i da broj udruženja čija je misija zadovoljavanje njihovih potreba ne odgovara ni veličini ovih potreba, niti njihovoj strukturi. O ovome će više reči biti kasnije. Na ovom mestu treba primetiti da udruženja Romkinja jasno pokazuju prisustvo višestruke ranjivosti u slučaju pripadnica različitih podgrupa.

¹⁶ Zvanični sajt opštine Sečanj, Društvene organizacije i udruženja građana, www.secanj.rs

STAV PREMA GRAĐANSKOJ PARTICIPACIJI U ISPITIVANOJ SREDINI

Centar za razvoj civilnog društva izveo je četiri istraživanja teme iz podnaslova, a sva su bila fundirana od strane lokalne samouprave opštine (grada) Zrenjanin. Prva dva od njih obavljena su 2002. i 2005 godine. Na žalost, podaci dobijeni ovim istraživanjima izgubljeni su. Istraživanje je ponovljeno 2006. i 2007. godine, u metodološkom okviru koji je omogućavao poređenje rezultata kroz vreme. Namera je bila da se utvrde promene u stavu građana prema potrebama koje su zadovoljavali organi samouprave i javna preduzeća, kao i mera i vrsta aktuelnog i poželjnog građanskog aktivizma.

Uopšte uzev, u istraživanju ponovljenom 2006. godine bio je vidljiv istovremeno realističniji i zahtevniji pogled građana na zadovoljavanje komunalnih potreba. Pri tom su mlađi ispitanici bili zahtevniji, što je i razumljivo. Kada su bili upoređeni rezultati istraživanja iz 2002., 2005. i 2006. godine, uočen je porast znanja građana opštine Zrenjanin i o granicama nadležnosti lokalne samouprave na ovom planu, ali i o njenim naporima da privuče investitore. Ispitanici su organima samouprave sugerisali nove načine obaveštavanja o radnim mestima koja se otvaraju. Na žalost, većina građana je i prilikom ovog (trećeg po redu) istraživanja bila loše ili veoma loše obavještena o otvaranju novih firmi, odnosno o otvaranju novih radnih mesta. Istraživači Centra za razvoj civilnog društva uočili su kao posebno značajno da je u kvalifikacionom pogledu najmanje kompetitivna grupacija u stanovništvu Zrenjanina bila najslabije obavještena o tada novim mogućnostima na tržištu radne snage. Ocene rada organa lokalne samouprave varirale su u zavisnosti od mernog instrumenta, odnosno od konkretno formulisanog pitanja.¹⁷

U istraživanju *Podizanje kapaciteta za građansku participaciju i otvaranje novih radnih mesta u izmenjenim uslovima* iz 2007. godine uočeno je da je, mada je bio evidentan postepen i kontinuiran porast znanja o nadležnostima organa lokalne samouprave, većina ispitanih građana još uvek očekivala da opštinski organi rešavaju i (njihove) (makro) ekonomske probleme, a ne samo one koji spadaju u nadležnost opštine.¹⁸ U tom smislu, kao i u nizu ranijih istraživanja, najviše

17 http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=28

18 Isto

zamerki opštinskoj „vlasti“ bilo je upućivano u vezi sa ekonomskim problemima i sa nezaposlenošću. Zapaženo je i da je ostalo mnogo prostora za ciljanu akciju organa samouprave na planu unapređenja informisanja građana. Posebno je bila uočljiva slaba prepoznatljivost napora opštinskih organa usmerenih ka privlačenju investitora, odnosno ka rešavanju pitanja nezaposlenosti. Nije primećeno da je veći broj ljudi (građana) bio uključen u procese odlučivanja na lokalnom nivou. Nalazi našeg upravo izvedenog istraživanja pokazaće kako u ovom pogledu stoje stvari danas, na kraju 2015. godine.

U ranije pomenutom istraživanju rađenom za region Zapadni Balkan bilo je utvrđeno da je prema zvaničnim podacima u Zrenjaninu delovalo 17 nevladinih organizacija. Tom prilikom su ispitani predstavnici 11 od ovih organizacija. U međuvremenu su političke stranke osnovale „svoje“ NVO, kako bi se i na taj način finansirale iz budžeta. Prilikom posmatranja tada ispitanih organizacija prema njihovom tipu, od 11 ispitanih nevladinih organizacija u Zrenjaninu, njih dve predstavljale su organizacije za negovanje tradicije i kulture nacionalnih manjina, 2 NVO spadale su u organizacije za zaštitu ljudskih prava, po jedna u organizacije za zaštitu religije, nacionalne kulture i umetnosti, ekološke organizacije i ženske organizacije, a njih 4 su sebe videle kao „ostale“. Pri posmatranju ciljnih grupa kojima su se ova građanska udruženja prioritetno bavila, u 5 slučajeva se kao odgovor javljala nediferencirana populacija, u 2 slučaja manjine, i u po jednom slučaju žene, deca i osobe sa invaliditetom.

Ovo istraživanje rađeno za Zapadni Balkan osvetlilo je stanje civilnog sektora u Zrenjaninu pre nekoliko godina.¹⁹ U to vreme je Grad Zrenjanin fundirao građanska udruženja preko godišnjih konkursa kojima je bila raspodeljivana svota koja se kretala između četiri i pet miliona dinara.²⁰ U vreme izvođenja tog istraživanja, za razliku od vremena sadašnjeg, stečen je terenski utisak da nevladine organizacije u Zrenjaninu nisu služile za pranje novca za političke partije. Prema onome što se tada moglo čuti i što nije proveravano iz spoljnih izvora²¹, lokalni ogranci političkih stranaka finansirali su se bilo navodnom zloupotrebom sredstava javnih preduzeća koja političke stranke kontrolišu i/ili plaćanjem svojevrzne nadoknade

19 http://www.westernbalkans.info/upload/docs/Rezultati_istrazivanja_za_Zrenjanin.pdf

20 Prošle godine je za podršku humanitarnim organizacijama iz gradskog budžeta izdvojeno 12 miliona dinara, a za izbegla lica izdvojeno je 20 miliona dinara. Pri tom, nema više podataka o registrovanim udruženjima za pomoć izbeglicama.

21 Naravno, bila je primenjena logička kontrola prikupljene građe.

od strane članova i funkcionera sa različitih nivoa, tj. obaveznog procenta plate člana ili članice koji su dobili radno ili rukovodeće mesto zbog pripadnosti nekoj od političkih stranaka koje se u datom času nalaze na vlasti. U međuvremenu su, kako je rečeno, političke stranke su osnovale „svoje“ NVO, a niz dokumentovanih napisa u štampi pokazao je da finansiranje NVO iz pokrajinskog i državnog budžeta nije bez određene povezanosti sa stranačkom pripadnošću funkcionera organizacija civilnog društva.

REZULTATI NAŠEG RANIJEG ISTRAŽIVANJA I ISTRAŽIVANJA MISIJE OEBS

Upitani povodom kojih tema civilno društvo u Srbiji treba da razvije dijalog sa javnim sektorom ispitanici su dali sledeće odgovore:²² poboljšanje uslova života osoba sa invaliditetom, zapošljavanje, stanovanje uz podršku; dve osnovne teme: popuniti rupe koje ostaju iza aktivnosti javnog sektora, koliko može da utiče na kontrolu političkih partija; na polju kulture nacionalnih manjina, ne na statusu nego na očuvanju vrednosti, kulture, istorijskih vrednosti, običaja; ulazak u EU; razvoj dijaloga radi razvoja regionalne i prekogranične saradnje povodom lošeg položaja civilnog društva u Republici, i protiv ekspanzije tzv. NVO osnovanih od strane pojedinih političkih stranaka; promovisanje statusa LGBT osoba u lokalnu, finansijska podrška lokalne samouprave i pokrajinske administracije, treba više generalno podrške, nedostatak institucionalne povezanosti, kancelarija prestavnika NVO za saradnju sa lokalnom samoupravom uz finansiranje lokalne samouprave, ne trebaju oni nama, mi trebamo njima; povodom držanja u širem smislu kućnih ljubimaca, pasa i ostalo, obezbeđivanje uslova za rekreaciju tj. dresuru, voda za kupanje pasa, ulaganja u očuvanje prirodnih dobara (šuma) i vodotokova (reka i kanala) i flore i faune u tim tokovima; čuvanja tradicija i kultura svih naroda i narodnosti SR Srbije; ugrožavanje dečijih prava, kvalitet života mladih; primena zakona u praksi, suzbijanje korupcije, poštovanje ljudskih prava, transparentnost upravljanja lokalnim budžetom; restitucija u Srbiji, ministarstvo policije, tema policije: zaštita

22 Odgovori se daju bez znakova navoda. Odgovori sagovornika iz različitih organizacija odvojeni su znakom „;“.

građana i građanskih prava; zaštita životne sredine u smislu i urbanog i ruralnog, implementacija, sprovođenje, transparentnost u sprovođenju zakona koji su u primeni; podizanje nivoa svesti i edukacija građana u smislu očuvanja životne sredine, podizanje svesti na viši nivo.

Na pitanje „Šta vam je potrebno za razvoj saradnje?“, dobijeni su sledeći odgovori: 10 organizacija pominje finansijsku održivost i mehanizme samofinansiranja, njih 6 pomoć u razvoju ljudskih resursa (uz uključivanje mladih), 3 organizacije smatraju da su potrebna istraživanja, njih dve da im je potrebna pomoć za ovladavanje rukovođenjem projekata, i jedna koja smatra da joj nedostaju znanja na planu jačanja i osposobljavanja rukovodećih struktura.

Među odgovorima sretali su se i sledeći²³: tešnija veza sa političkim strankama koje su na vlasti; prestanak protežiranja tzv. vladino - nevladininih civilnih organizacija; prostor, jer smo u iznajmljenom prostoru; fondovi za projekte; podrška lokalne samouprave; konkursi ministarstva i pokrajinskog sekretarijata, država zasnovana na stručnosti organa uprave a ne onaj ko je blizak nekoj političkoj stranci, partije pojele civilno društvo, bilo ih je više pod Miloševićem nego danas, lakše je dobiti pare od Soroša (vlasnik Fonda za otvoreno društvo), nego od Dinkića; jako malo sredstava za naše projekte i zbog toga nam je rad ograničen; rad i ozdravljenje i podizanje civilnog sektora, poželjni bi bili manji grantovi - fondovi da se ne bi ugasile i preostale NVO; nepotizam: težak pristup novih organizacija fondovima koji imaju kancelariju na teritoriji Srbije, zbog izraženog potenciranja „prijateljskih“ i „rodbinskih“ veza između donatora i određene NVO; ne samo da se formalno raspisuje konkursi, a unapred se zna ko će dobiti bez obzira na kvalitet projekta, svi projekti da se u javnim glasilima obnaroduju i obrazlože zašto, da bude transparentno i da se u svakom slučaju odgovori; više konkursa dostupnih što većem broju organizacija; domaći fondovi: - više sredstava i samim tim više mogućnosti finansija; posebni fondovi koji se bave marginalnim grupama; kriterijumi nisu jasni; fond za sufinansiranje EU projekata - rak rana za sve domaće NVO; strani fondovi: kriterijumi jasni, vidljivi su; više projekata tj. konkursa tokom cele godine, veća sredstva za dodelu i transparentnost; teško se dobijaju sredstva, a i kada se odobre, problem je doći do njih, na papiru piše da smo dobili sredstva, ali nisu uplaćena.

Na pitanje „Koje su prioritetne oblasti i ciljne grupe za dijalog sa organima vlasti?“,

23 http://www.westernbalkans.info/upload/docs/Rezultati_istrazivanja_za_Zrenjanin.pdf

dobijeni su sledeći odgovori²⁴: socijalna politika i civilni sektor uopšte; manjine, mladi, osobe sa invaliditetom, njihovi problemi, finansiranje i zakonska regulativa; nepristrasni konkursi bez uticaja partija i brže donošenje zakona koje traži EU (čekalo se sedam godina na donošenje zakona o nacionalnim savetima i opšteg antidiskriminacionog zakona); prava nacionalnih manjina, kultura, sport, školstvo, umetnost; sekretarijat za nacionalne manjine, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Repulike Srbije, gradski organi; da se uspostave odnosi između civilnog društva i organa vlasti kakvi su bili u Đinđićevo vreme, primer radi razjašnjenja: od 2000. do 2005. godine za dan Grada 50% pozvanih na svečanost bilo je iz civilnog društva, čelnici lokalne samouprave su sami dolazili na "noge" poznatijim NVO, davali relativno veća sredstva na konkurse za lokalne projekte, sadašnja poslednja proslava - prijem od pre neki dan, prisustvovalo je samo 5 predstavnika civilnog društva, a na konkursu sredstva su dobile tzv. društvene organizacije; prioritete oblasti bi trebale da budu sve što je u vezi integracije naše zemlje u EU, takođe i multietnička i multikonefisionalna saradnja sa susednim zemljama (članice EU) što i određuje i same ciljne grupe, naglasak bi trebao da bude na mlade; ciljne grupe: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Pokrajinski sekretarijat za socijalnu politiku i demografiju, Republički ombudsman, pokrajinski i gradski ombudsman, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo za socijalnu politiku, oblasti: edukativan rad kroz češće pojavljivanje i dijalog sredstvima javnog informisanja, promovisanje putem TV emisija, uličnih promocija, štampanje edukativnog materijala i drugi vidovi promovisanja; da vlast bude transparentnija i da se ne ponašaju kao za vreme Staljina, da osluškuju više narod i kada nešto ne znaju da prepišu od onih koji znaju i koji su uspešni u tome, Evrope i sveta; finansiranje, lični prostor, podrška aktivnosti, deca i mladi; ciljna grupa - lokalna vlast, Izvršno veće Vojvodine, pokrajinski sekretarijat, Ministarstvo omladine i sporta, Ministarstvo za kulturu, Ministarstvo obrazovanja; kreiranje javnih politika, rodno osetljivo budžetiranje, suzbijanje korupcije; zaštita i negovanje nacionalnih manjina, razni fondovi za projekte, ministarstva; zaštita životne sredine; od ministra do sekretara; zaštita životne sredine i podizanje nivoa svesti, zdrav pristup ishrani i uopšte životu; ministarstva zdravlja i prosvete.

U zaključku ovog istraživanja koje je Centar za razvoj civilnog društva izveo za Zapadni Balkan ocenjeno je da su na području Grada Zrenjanina NVO svesne evropskih standarda i da su (bile) voljne da ih dosegnu. Primećeno je da je sa građanima slučaj drugačiji. Najlakše bi bilo „optužiti“ nevladine organizacije da ne

24 Isto

rade dovoljno sa građanima. Umesto toga, treba razmisliti da li organi državnih vlasti dovoljno saraduju sa lokalnim nevladinim organizacijama na planu pridobijanja građanki i građana za ono što se naziva Evropskom agendom Srbije. Državne vlasti Republike bitno su usredsređene na preraspodelu budžetskog kolača i Srbiju van Beograda vide samo kao rezervoar glasova na redovnim ili prevremenim izborima. Stoga i ne čudi što ogromna većina građana primenjuje, u proizvodnji kao i u potrošnji, ne-evropske, ekstenzivne i anahrone načine ponašanja. Za državne vlasti Srbije Evropa prestaje negde unutar šesnaest opština koje čine područje Grada Beograda; građani Srbije na to odgovaraju negiranjem Evrope u svom svakodnevnom ponašanju i „običnom životu“, a nevladine organizacije, bar kada je Zrenjanin u pitanju, ostaju rascepljene između modernih standarda čijih su zahteva njihovi aktivisti svesni i stvarnog načina života svojih sugrađana, kao i stvarnog načina funkcionisanja lokalnih samouprava u kojima deluju. Jedan od ključnih nalaza iz pomenutog ranijeg istraživanja (2010) bio je, kada je reč o Zrenjaninu, da su u njemu postojale potencijalno nedvosmisleno evropske organizacije civilnog društva koje su delovale u ne-modernom institucionalnom okruženju koje obuhvata ne samo lokalnu zajednicu, nego u znatno većoj meri i državne vlasti Srbije.

25

Istraživač Centra za razvoj civilnog društva na sledeći način je zaključio razmatranje rezultata ovog istraživanja: „Građani žive onako kako se živelo u istočno-evropskim zemljama u prvoj polovini devedesetih godina, pre nego što je isprva bolna reforma počela da pokazuje i svoje svetlije strane. Nevladine organizacije se nalaze u 2010. godini, petnaest godina su u socijalno-psihološkom pogledu mlađe od svog okruženja. One su dovoljno stare da svoju zlatnu mladost prepoznaju u godinama oko 2000., kada je bilo neuporedivo više lako dostupnih izvora finansiranja nego danas. Ali, istraživanje je pokazalo da su one i dovoljno mlade da uvide da se problem rada nevladinih organizacija, kao i ključno pitanje efikasnog zadovoljavanja potreba krajnjih korisnika njihovih usluga, ne svodi na pitanje nedostatka novca. U poređenju sa građanima, s jedne, i nevladinim organizacijama, s druge strane, ponašanje državnih organa deluje umnogome anahrono; ono bar donekle ne podseća na Istočnu Evropu, nego na Srbiju iz devedesetih godina. Nosioци vlasti su bitno usredsređeni na među-stranačku ili unutar-stranačku utakmicu oko nevelikih resursa i u civilnom društvu u najboljem slučaju vide ukras, a u najgorem mogućnost da prošire svoj uticaj i kontrolu nad resursima, na različite načine. Ovo ne treba da čudi - neobično bi bilo, ako se imaju u vidu

bitne karakteristike današnjeg društva Srbije, kada bi bilo drugačije.”²⁵ U drugim istraživanjima na uzorcima koji su obuhvatali celu Srbiju utvrđeno je da „iako i dalje postoji većina koja smatra da bi građani trebalo da budu aktivni i da to ima smisla, broj onih koji smatraju da je to uzaludno trošenje resursa nije uopšte zanemariv i iznosi skoro 40% onih za koje možemo da pretpostavimo da ne predstavljaju bazu iz koje se može očekivati određena akcija“.²⁶ Naime, građani ne veruju da mogu da utiču na donošenje odluka: „Konkretno, ovakav nalaz postaje jasniji u svetlu činjenice da samo 31% građana smatra da se njihovim angažmanom može uticati na rešavanje problema! Skoro dve petine (38%) se sa tim stavom ne slaže, a gotovo jedna trećina (31%) ne zna ništa o tome, nema stav i ne razmišlja u ovom pravcu.“²⁷ Tek svaki jedanaesti građanin je u prvoj deceniji ovog veka učestvovao u nekoj građanskoj akciji.

S tačke gledišta ostvarivanja cilja naše akcije, još neki nalazi ovog istraživanja pojavljuju se kao važni. Pre svega, istraživači su utvrdili da su nevladine organizacije, kao glavni pokretači građanskog aktivizma u lokalnoj zajednici, još uvek slabo prepoznate i nedovoljno uticajne da bi bile nosilac neposrednog učešća građana. Ozbiljnu prepreku za intenzivnije neposredno učešće građana u životu lokalne zajednice oni vide u nedostatku informacija. Istraživači zapažaju i uočeno odsustvo društvene solidarnosti kao još jednu od činjenica zbog koje se malo građana uključuje u rešavanje širih društvenih problema; konstatuju da 78% građana Srbije nikada nije učestvovalo ni u kakvoj volonterskoj ili drugoj akciji koja je imala za cilj rešavanje nekog problema u neposrednom okruženju.²⁸ Ovi nalazi odnose se na prvu deceniju ovog veka. U uslovima pogoršane ekonomske krize solidarnost koja bi prelazila nivo porodičnog organizovanja mogla bi samo da se umanj. S druge strane, ovo ne bi trebalo da utiče na uspeh naše akcije. Dok su istraživači ispitivali sve građane, mi se bavimo udruženjima građana koja su fokusirano usredsređena na potrebe specifičnih grupa: žena, nacionalnih manjina, osoba sa invaliditetom i ruralnog stanovništva.

Ovde dolazimo do još jednog nalaza navođenog istraživanja koji je za nas značajan.

25 Istraživanja koja je CESID vršio za potrebe misije OEBS u Srbiji pokazuju da „postoji veliki jaz između shvatanja da je aktivizam građana poželjan i pozitivan tip ponašanja i konkretne akcije u kojoj će se ono što se vidi kao poželjno i pozitivno zaista i manifestovati u konkretnoj akciji.“ Miloš Mojsilović et al., *Neposredno učešće građana u upravljanju lokalnom zajednicom*, Beograd: OEBS misija, str. 29.

26 Isto.

27 Isto, str. 31

28 Isto, str. 35 i 36.

Naime, autori pišu da „bez obzira što je većina inicijativa završena uz pozitivan ishod, važan deo analize predstavlja desetina inicijativa koje su odbijene. Tri su moguća razloga za takav scenario: 1. formalni nedostaci u predlogu građanskih inicijativa (nedovoljan broj potpisa, nemanje prebivališta, na primer); 2. neopravdanost i neekonomičnost inicijativa i 3. nesaglasnost predloga sa pozitivnom zakonskom regulativom.”²⁹ Ovi empirijski utvrđeni razlozi predstavljaju naznake za teme o kojima će se raspravljati na seminarima, ali navode i na razmišljanje kako se ponašati u situaciji kada ovi razlozi ne postoje. Naime, ovog proleća nas očekuju lokalni izbori. Izbori su uvek povoljna okolnost za mobilizaciju pripadnika organa samouprava i političkih aktera, koji neće propustiti da svoje učesće u akciji iskoriste za ostvarivanje izbornih ciljeva. Naravno, idealno bi bilo kada bi se mogli predvideti rezultati lokalnih izbora u opštinama Nova Crnja, Novi Bečej, Sečanj, Zrenjanin i Žitište, pošto bi se onda u planiranje i izvođenje akcije mogle uključiti nove stranačke strukture kojima će se građanska udruženja obuhvaćena projektom obraćati u skupštinama opština posle izbora. To je, naravno, nerealno. S druge strane, svakako se mora imati u vidu makar i nepredvidiva postizborna situacija, kada će novoizabrani organi samouprava biti skloni da odbiju predloge s kojima se mogu saglasiti u toku izvođenja akcije, pre i za vreme izborne kampanje. S tačke gledišta ostvarivanja ciljeva akcije, možda je najbolje da se u toku njenog izvođenja zatraže javna obećanja od uključenih predstavnika lokalnih samouprava, što faktički znači od predstavnika političkih stranaka koje pretenduju da preuzmu vlast na lokalnom nivou u pet opština obuhvaćenih akcijom.

27

NALAZI NAŠEG SADAŠNJEG ISTRAŽIVANJA

Geografsko područje implementacije naše akcije odiše mrtvilom. Demografska erozija i zamiranje privrede pojačavaju jedno drugo. To otvara nove mogućnosti za civilni sektor: sve je više potrebitih, kojima pomoć vladinih organa i lokalnih samouprava nije dovoljna. Promene u strukturi svojine utiču na mogućnost građana da zadovolje svoje potrebe, pa samim tim i na delatnost udruženja. Stvaranje veleposeda ugrožava ne samo ljude koji su bili zaposleni u nekadašnjim

29 Isto, str. 46.

društvenim poljoprivrednim preduzećima, nego i male privrednike. Ovo posebno pogađa mađarsku nacionalnu manjinu, tradicionalne proizvođače povrća u Srednjem Banatu. Platenici sve češće propadaju, pa se vlasnici, ili njihova deca, iseljavaju, što delom objašnjava zamiranje udruženja za ostvarivanje prava nacionalnih manjina. Naravno, utoliko su zanimljivija ona koja istrajavaju, ili se, čak, razvijaju. U ovom smislu treba svakako pomenuti vrlo aktivno udruženje žena u Mužlji. S druge strane, KUD „Petefi“, najstarije mađarsko udruženje u Vojvodini, proslavilo je 5. decembra 2015. sedamdeset godina rada, ali su njegove aktivnosti skoro zamrle. U njegovom okviru, prema iskazu informanta, gotovo da funkcionišu samo konzularni dani, organizovani zbog velike navale na dobijanje mađarskog državljanstva.³⁰

Nezaposlenost pogađa koliko i zamiranje privrednih aktivnosti i promene u strukturi vlasništva. Ovo, s jedne strane, podstiče aktivnost neregistrovanih a delatnih udruženja kakvo je Zrenjaninski socijalni forum, a sa druge, usmerava aktiviste ka onim područjima gde još ima kapitala ili gde on stiže. Ulaganje stotina miliona eura od strane vlade Mađarske u preduzetničke projekte u Vojvodini preusmerilo je pažnju ljudi koji su se, delom, iz civilnog sektora okrenuli ka aktivnostima u biznisu.³¹

KAKO SE GRAĐANSKA UDRUŽENJA SNALAZE U OVAKVIM OKOLNOSTIMA?

U nekima od oblasti koje nas zanimaju civilne organizacije ostvaruje bolja saradnja sa vladinim organima nego sa organima samouprava. Predstavnice ženskih organizacija mahom hvale saradnju sa policijom i centrima za socijalni rad. Lokalne samouprave uglavnom deklarativno pružaju podršku aktivnostima ovih udruženja, a njihovi predstavnici odazivaju se pozivima za učešće u događajima koji udruženja organizuju. Lokalni mediji u opštinama Srednjeg Banata mahom pokrivaju

30 Krajem 2015. je u toku dve nedelje bilo primljeno 240 zahteva za državljanstvo.

31 <http://www.vajma.info/cikk/szerbkiadas/4364/Madjarska-vlada-zajedno-sa-SVM-realizuje-paket-pomoci-od-50-milijardi-forinti.html>

značajnije među ovim aktivnostima. Organi samouprava ponekad otaljavaju posao na ovom području. U opštini Zrenjanin 2011. godine je formiran Savet za rodnu ravnopravnost; on je sada u drugom mandatu, pri čemu se njegov rad slabo primećuje. U nekima od ostalih opština obuhvaćenih akcijom takođe postoje saveti za rodnu ravnopravnost, a u drugima komisije za rodnu ravnopravnost. Pri tom organi samouprava najčešće ignorišu predstavnice ženskih udruženja. Kada je 2014. bio usvojen Lokalni akcioni plan za rodnu ravnopravnost (LAP) u Zrenjaninu, predsednik Saveta za rodnu ravnopravnost bio je uključen u njegovu izradu, ali ne i ženska udruženja, niti javnost. LAP je bio oktroisan, bez transparentnosti, i bez javnih konsultacija.

PROBLEMI U SARADNJI SA LOKALNIM SAMOUPRAVAMA

Odgovori ispitanih predstavnica i predstavnika građanskih udruženja o informisanosti o radu organa samouprava dosta variraju. Nekad se obaveštenost o radu samouprave u percepciji aktivista građanskih udruženja meša sa prepoznatljivošću samih udruženja od strane opštinskih organa, ili sa ukupnim odnosom organa samouprava prema udruženjima. Stoga neki od informanata kažu da su dovoljno informisani o radu organa svoje samouprave, ali da im nedostaje ili komunikacija sa njima, ili njihovo uvažavanje, ili podrška organa samouprave participaciji udruženja u donošenju odluka i rešenja³². Drugim rečima, ponekad se uočava razlika između informisanosti i komunikacije, koja je, po definiciji dvosmerna, ili bi trebalo da takva bude.

Ponekad su formulacije ispitanika znatno oštrije; na pitanje „Zbog čega niste bolje informisani o radu lokalne samouprave?“ dobijani su odgovori poput „zato što rad lokalne samouprave nije dovoljno transparentan“. Upitani na koji bi način mogli da se bolje informišu, predstavnici i predstavnice ispitanih udruženja tražili su lakšu dostupnost informacija, pre svega preko medija i veb stranice opštine/grada; žalili su se da informacije nekad moraju da pribavljaju preko zahteva o dostupnosti

32 „Da priznaju da smo stručni u određenim oblastima...“

informacija od javnog značaja.³³ Građanska udruženja na različite načine pribavljaju obaveštenja o pripremi i donošenju odluka organa samouprava u Srednjem Banatu, na primer preko praćenja izjava odbornika u medijima, ili preko praćenja skupštinskih rasprava („svađe odbornika“). Specifičnosti postoje, u zavisnosti od profila udruženja. Na neke će kasnije biti obraćena pažnja. Zasad se može primetiti da se ponekad, u odgovorima ispitanika, neinformisanost neposredno vezuje za namere onih koji su na vlasti u samoupravama. Na pitanje „Zbog čega niste bolje informisani o radu lokalne samouprave?“ dobijen je i odgovor: „Zbog težnje iste da se građani što manje uključuju u njen rad i netransparentnosti neoliberalne politike danas. Informisanost je vezana za poverenje u političke lidere a nje danas nema.“ A na pitanje „Na koji način bi mogli da se bolje informišete?“ dobijen je odgovor: „Lokalni mediji da su društveni, ali nisu, tako da je jedino moguće u ličnim kontaktima, neformalnim kanalima“.

Upitani na koji način su udruženja koja predstavljaju (bila) uključena u proces donošenja odluka u njihovim opštinama, informanti su davali vrlo razuđene odgovore. Oni su varirali od čestog „ni na koji način“, preko konkretnijih i sadržajnijih odgovora kao što je „samo formalno u izradu strategije održivog razvoja grada Zrenjanina, strategije za kulturu“, pa do ocena da su iz procesa donošenja odluka u opštinama bili isključeni „svi zainteresovani građani i stručnjaci i organizacije“. Prema mišljenju predstavnika nekih udruženja, „postoji samo formalno saradnja između ovih aktera, ali nema suštinske saradnje zbog samovolje, političkih zloupotreba, nepoštovanja zakona i procedura“. Odsustvo iz procesa donošenja odluka ponekad se obrazlaže kompleksnijom argumentacijom: „Iz razloga što je politika globalizacija, neoliberalna i nema mogućnosti da se bilo ko suprotstavlja na lokalnu odlukama koje donose lideri. Krupan kapital ne dozvoljava ličnu inicijativu ili doprinos građanskih inicijativa već ima samo za cilj profit i eksploataciju tako i donosi odluke iz centra.“

U odgovorima informanata, ima, razumljivo, i samokritike civilnog sektora: „Mislim da je donekle i greška u građanskim inicijativama, ili bolje reći velika nezainteresovanost drugih organizacija da se obavestimo o međusobnim aktivnostima. NVO organizacije druge doživljavaju kao konkurenciju a ne kao saborce za neka pitanja.“

33 Može se navesti sledeći primer: „javno slušanje o strategiji grada Zrenjanina (dve ček kontrole na ulasku, nije mogao da uđe niko ko nije na spisku koji je unapred formiran, morala je lažno da se predstavi da bi ušla, u toku rasprave oduzet joj je mikrofon)“.

Treba reći i da su organizacije „manevrisale“, tražeći proboj do obaveštanja i prihvatanja: „ljudi iz institucija koji su spremni za saradnju; uvek postoji neko ko hoće da pomogne da se neka priča realizuje“. Ali, u celini uzev, pogled na zaposlene u organima samouprava dosta je mračan: „neobrazovani su, politički pijuni, neupućeni su u svoj posao“. Prema ocenama nekih informanata, njih karakteriše „ignorisanje, konstantno odalaganje sastanaka, bilo kojih aktivnosti, otvorene i suptilne pretnje političara“ ... (dati primeri su izostavljeni). Neki od ispitanika smatraju da u saradnji između lokalne samouprave i građanskih udruženja „nedostaje pre svega dijalog, mogućnost prezentacija drukčijeg mišljenja“. Neki su uzdržani u iznošenju ocena: „Ne znam. Možda zbog finansijskih problema opština ne podržava inicijative. Ne znam zašto.“

Postoje i još oštrij, nedvosmisleno pesimistički odgovori; na pitanje zašto lokalna samouprava više ne podržava građanske inicijative, dobijen je i odgovor: „Zato što im to nije u interesu, vlast se zasniva na apsolutnoj moći, a ne na saradnji“. Bez obzira da li je ovaj odgovor saobražen stvarnom stanju ili ne, on je, izvesno, proizvod prerade iskustva.

Prethodno razmatrana partizacija vrlo je uočljiva. Na poseban način se izražava kada su u pitanju manjinska udruženja: „Ni na koji način nismo uključeni kao organizacija u donošenje odluka u opštini. Postoji samo uključenost u rad lokalne skupštine preko SVM odbornika.“ Ili, u drugom slučaju: „Civilne organizacije treba da budu uključene. Ako nisi u partiji, onda imaš manje prava. Za sopstvene potrebe ne možeš da se izboriš ako nisi član SVM-a.“³⁴ Partizacija je uočena i na opštijem planu: „Takva nam je država i nismo stigli još do evropskog nivoa. Nije razvijena svest ljudi da smo jednaki građani. O svim pitanjima odlučuje uzak krug ljudi (članovi stranaka). Borba za funkcije, nema brige za građane.“ Ponekad se i sami lokalni ogranci političkih stranaka sagledavaju kao agenti biznis krugova; na pitanje "Da li ste ikada unapred znali kakva će opštinska odluka biti doneta?", dobijen je i odgovor: "Da, zato što je predviđanje moguće jer su odluke uglavnom donešene van skupštine grada (po nalogima centara, ili krupnog kapitala)".

S druge strane, neka udruženja ostvaruju uspešnu saradnju sa pojedinim grupama iz organa samouprava i ogranaka političkih stranaka. Informantkinja primećuje da su „forumi žena u političkim strankama i aktivne žene, kao što su ženske

³⁴ Namerno su izostavljeni sadržaji koji upućuju na konkretne opštine, da se ne bi stvarali problemi respondentima.

odbornice, uvek spremne za dijalog i sa njima smo zajedno pokretali inicijative“; kao primer navodi kupovinu hidraulične ginekološke stolice 2014, koja se trenutno nalazi u dispanzeru, gde se jednom mesečno organizuju pregledi za žene sa invaliditetom. Građansko udruženje je pokrenulo ovu inicijativu; prema dobijenim obaveštenjima, „gradski Savet za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom je hteo da prisvoji inicijativu kao svoju, međutim nisu u tome uspeli“. Inicijativu građanskog udruženja podržale su i žene odbornice: „Zrenjanin je treći grad u Vojvodini koji je dobio ovakvu stolicu. Grad je sve finansirao.“

Upravo iz aspekta naše teme, zanimljivo je spomenuti kako je nastalo ovo telo. Savet za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom u Zrenjaninu je formiran 2010.godine, kada je Centar za razvoj civilnog društva uz podršku Balkanskog fonda za lokalne inicijative izveo akciju koja je dovela do osnivanja ovog saveta. Zadaci Saveta su: da pomaže razvoj različitih oblika samopomoći i solidarnosti osoba sa invaliditetom i podstiče aktivnost i pruža pomoć organizacijama invalida na teritoriji grada Zrenjanina; da prati stanje i probleme osoba sa invaliditetom i koordinira rad svih ustanova i organizacija koje se bave ovom problematikom radi zajedničkog delovanja; da pokreće inicijativu, usmerava i prati realizaciju utvrđenih programa; da informiše javnost i Skupštinu grada Zrenjanina o preduzetim aktivnostima. U Savetu su prezastupljeni odbornici Skupštine Grada, u odnosu na predstavnike udruženja osoba sa invaliditetom. Skupštinska odluka propisuje da predsednik Saveta mora da bude odbornik.³⁵ Ovo ne treba da nas čudi. Političke stranke, pa i opštinske samouprave koje su njihov institucionalni izraz, interesne su organizacije. One izlaze u susret potrebama korisnika akcija udruženja građana u meri u kojoj prepoznaju svoj vlastiti interes u tim akcijama. Nad ovim se ne treba zgražavati, nego poći od ovoga kao od društvene činjenice. Neka udruženja to i čine. Drugima je potrebna obuka kako da svoj odnos prema lokalnim ograncima političkih stranaka (ili prema opštinskim samoupravama, što su okviri koji se uveliko ne samo personalno preklapaju) postave na način koji će najviše koristiti potrebama korisnika njihovih usluga.³⁶

35 Organi samouprave u Zrenjaninu najvaljivali su otvaranje Kancelarije za osobe sa invaliditetom. Ona nije otvorena. <http://ilovezrenjanin.com/najnovije-vesti/u-gradskoj-kuci-se-otvara-kancelarija-za-osobe-sa-invaliditetom/>, <http://zrenjaninonline.info/srednjebanatski-okrug/item/4174-kancelarija-za-osobe-sa-invaliditetom>

36 Vredi obratiti pažnju na sledeći primer: "Zrenjaninski model" borbe protiv nasilja u porodici predstavljen nadležnim republičkim institucijama

Sednica Odbora za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova Narodne skupštine Republike Srbije održana je danas u Baroknoj sali Gradske kuće gde sa samo jednom tačkom dnevnog reda

Uspješna saradnja sa pojedinim grupama iz organa samouprava svakako nije bila ograničena samo na borbu protiv nasilja u porodici i na kupovinu ginekološke stolice za osobe sa invaliditetom u jednoj od opština. Na pitanje "Kako ste pokretali građanske inicijative?", dobijen je i odgovor: „Samoorganizovanjem i uz pomoć ljudi dobre volje koji rade u gradskim institucijama“ Pa je usledio detaljniji prikaz: „Akciju (izvedena 2010.) koja ima za cilj da Zrenjanin dostigne evropske standarde o gradskom zelenilu pokrenule su tri osobe: predstavica udruženja, osoba koja radi u javnom preduzeću i jedan građanin zaposlen u kulturnoj ustanovi grada. Uspeli smo da postignemo da naša inicijativa nakon tri godine uđe u budžet grada u okviru stavke budžeta za zaštitu životne sredine. Kasnije je došlo do političkih zloupotreba prilikom raspodele budžeta pa je novac iz te stavke dodeljivan samo parapolitičkim organizacijama ili je tim novcem kupovan samo najjeftiniji rasad odnosno novac se krao.“

Saradnja sa političkim strankama nekada daje zaista dobre rezultate, na primer na planu informisanja udruženja („dovoljno dobro smo informisani“). Po prirodi stvari, ovakva udruženja u podređenom su odnosu prema političkim strankama, ali im ta veza omogućuje da budu vrlo aktivna i uspešna u delovanju. Ovo posebno važi ukoliko je reč o strankama nacionalnih manjina. U većinski etnički mađarskoj Mužlji postoji više od dvadeset civilnih organizacija, čiji se predstavnici pozivaju na sastanak mesne zajednice u vezi sa bitnim odlukama koje se tiču lokalne zajednice. Ove organizacije koriste kapacitete Saveza vojvođanskih Mađara: „Nismo uvek znali unapred kakva opštinska odluka će se donositi. Imamo odbornike i člana izvršnog veća. Informišemo se preko odbornika SVM-a.“

Manjinske strake deluju na različite načine u vezi sa temom našeg istraživanja. Kada je oktobra 2015. u Novom Bečeju, u prostoru mađarskog kulturno-umetničkog društva, trebalo da bude napravljeno prihvatilište/azil za izbeglice iz Sirije, predsednik SVM g. Pastor je intervenisao i to je bilo sprečeno. Tamo gde je pripadnika manjina manje, i manjinske stranke imaju manje uticaja. Na primer, prema iskazu

- predstavljanje „Zrenjaninskog modela“ borbe protiv nasilja u porodici. Republičkim poslanicima i predstavnicima ovog odbora na osobenosti ovog modela ukazali su Slobodan Josimović i Mladen Vujin ispred tužilaštva, a obratili su se, pored domaćina skupa, Čedomira Janjića između ostalih i Radoslava Aralica, koordinatorka Zrenjaninskog edukativnog centra, Nevena Šuput, iz zrenjaninske Policijske uprave kao i Ivan Radin, komandir Policijske uprave Nova Crnja.

Predstavljeni su normativni okviri kao i principi multisektorske saradnje u sprečavanju i borbi protiv nasilja u porodici ali su ukazani i određeni nedostaci u zakonodavstvu. Sednicu je vodio Meho Omerović, predsednik ovog Odbora a prisustvovali su joj i predstavnici 25 drugih gradova, opština, institucija i organizacija sa teritorije Banata.“ Izvor: <http://www.listzrenjanin.com/?p=1710>

informanta, "u Neuzini (opština Sečanj) postoji samo crkva i dešavanja oko nje. Napravljen je starački dom uz katoličku crkvu, a pare je dao zrenjaninski biskup". U opštinama gde je manje pripadnika nacionalnih manjina u apsolutnom broju ni političke stranke ne mogu da pomognu udruženjima pripadnika i pripadnica nacionalnih manjina: "U Tobu (opština Nova Crnja), slepo crevo, posle gubitka Kosova, došlo je desetak romskih porodica sa Kosova i ostalo tamo da živi... mali Romi u Tordi (opština Žitište), njih četrnaest u prvom razredu, zbog stalnih problema u školi, preseljeni su u jedan zajednički razred da bi se meštani umirili..." Nije namera istraživača da ovde komentarišu stanje međunacionalnih odnosa. Važnije je zapažanje informanta o civilnom društvu u manjinskim zajednicama (sa izuzetkom pomenutog mužljanskog): "Sva dešavanja su samo partijska i crkvena. Sve ostalo je sablasno..." Izuzetaka, ipak, ima i van Mužlje: u Tobi dramska sekcija preko zime spremi pozorišnu predstavu koju potom izvodi na festivalu amaterskih pozorišta. Mnogo zavisi od lokalnih okolnosti. U Muhajlovu, koje je takođe deo Grada Zrenjanina, kao i Mužlja, zabeležen je sledeći iskaz: "U septembru (2015.) trebalo je da se otvori nova, ogromna fiskulturna sala u školi, pare dao pokrajinski sekretarijat, novinari došli, nikog nije bilo, kažu sala nije završena, upute novinare na izložbu sitnih životinja, nema ni te izložbe, ljudi sede u lokalnoj kafani, kažu, idite kakvo vreme, kiša, biće samo ručak u 13 h u lovačkom domu."

Organizacije koje se bave ženskim pravima i pravima osoba sa invaliditetom imaju međusobno različita iskustva. Udruženja koja se bave ovim ciljnim grupama kao najvažnije probleme u svojim zajednicama izdvojila su: zapostavljenost dece i mladih, njihovo neuključivanje u kulturne sadržaje u zajednici i nedovoljno kvalitetno obrazovanje i kulturu; vršnjačko nasilje; diskriminaciju mladih po nacionalnoj, zdravstvenoj i ekonomskoj osnovi; i, nipošto ne na poslednjem mestu, nepristupačnost objekata za osobe sa invaliditetom. Neka udruženja ostvarila su saradnju sa školama (na primer sa osnovnom školom „Petar Petrović Njegoš“ i sa srednjom muzičkom školom); učestvovala su u izradi strateških i planskih dokumenata u obrazovnim institucijama, na planu postavljanja standarda za kvalitetno obrazovanje dece, uključivanja dece u rad institucija i podsticanja tih institucija na saradnju sa civilnim sektorom. To je bilo postignuto preko „aktivnog uključivanja i praćenja procesa izrade i implementacije tih dokumenata i ličnim angažmanom u tim školama, povezivanja ljudi iz vladinog, nevladinog sektora, stručnjaka, umetnika, kroz obuke nastavnika, uopšte govoreći kroz otvaranje, osveščivanje, senzibilaciju uprave škole, nastavnika saradnika u školi ili ljudi iz

sudstva". Kao najveći nerešeni problem često se vidi (ne)pristupačnost škola za osobe sa invaliditetom.

PAR NAZNAKA O FINANSIJSKOJ ODRŽIVOSTI UDRUŽENJA

Sva dosadašnja istraživanja građanskih udruženja u opštinama Novi Bečej, Nova Crnja, Zrenjanin, Sečanj i Žitište pokazuju da je pitanje finansiranja doživljeno kao ključni problem koji prepoznaju predstavnice i predstavnici udruženja. Naše sadašnje istraživanje došlo je do istog zaključka, razumljivog, s obzirom na okolnosti koje su promenjene na gore. Ogromna većina udruženja kao ključni problem na polju finansijske održivosti vidi projektno finansiranje. Ovo je posve razumljivo, pošto većina udruženja kojima se bavi naš projekat posle početnih rezultata uviđa potrebu za profesionalizacijom. S obzirom na objektivne okolnosti, ovo nije moguće, pa udruženja manevrišu na različite načine da bi ispunila svoje misije, odnosno, da bi zadovoljile potrebe korisnika svojih usluga.

Jedna od strategija je pasivizacija. Neka udruženja koja su okupljala veliki broj građana prestala su sa radom. Pokret "Ravnopravnost", koji okuplja radnike propalih zrenjaninskih firmi, plaćao je povlašćenu cenu za svoj radni prostor dok je bio lokalna politička stranka sa odbornicima u Skupštini grada Zrenjanina.³⁷ Posle gubitka odborničkih mesta Pokretu je određena komercijalna cena zakupa, a on je ubrzo prestao sa radom.

Nastavak rada, uz rezignaciju, takođe je prisutan: "Problem je što nema para, odnosno opština neće da da više para. Naši odbornici uvek obećavaju kule i gradove pre izbora, ali posle izbora samo čuvaju fotelje i baš ih briga za građane." Ili, drugim rečima: "Lokalna samouprava više ne podržava građanske inicijative, jer stranke vode brigu o sopstvenim interesima."

U uslovima opšteg siromaštva finansiranje od članarine ne može, kada je reč o udruženjima koja nas pre svega sada zanimaju, da donese vidnije finansijske

³⁷ <http://www.dnevnik.rs/vojvodina/gde-nestade-„ravnopravnost“>

rezultate: "Naša organizacija ima četrdeset četiri člana koji plaćaju članarinu svakog meseca u visini od pedeset dinara."

Nekada se saradnja ostvaruje sa mesnim zajednicama, pa se udruženja, prema rečima svojih ispitanih predstavnica i predstavnika, samo nadovezuju na inicijativu mesne zajednice, čiji uposlenici ili članovi saveta pišu projekte. Mužlja prednjači u dobroj saradnji većeg broja udruženja i saveta mesne zajednice³⁸. No, saradnja sa mesnom zajednicom nekad se vidi kao reakcija na odbijanje opštine da značajnije pomogne: "Konkurišemo na redovni godišnji konkurs za projekte organizacije civilnog društva. 40.000 dinara smo dobili ove godine. Neki su dobili milione, a znamo da su neke novokomponovane organizacije dobile po 1.200.000 dinara, jer smo imali uvid u te dokumente. Generalno, udruženja žena iz sela dobijaju jako malo para od lokalne samouprave. Žene još uvek nisu izjednačene sa muškarcima." Mužlja je, s tačke gledišta ostvarivanja ciljeva naše akcije, zanimljiva i stoga što je u njoj, u poređenju sa drugim sredinama, vrlo intenzivna saradnja različitih udruženja. Ova saradnja ne ograničava se na lokalnu zajednicu.³⁹ Ona je vrlo elaborirana: "Imamo saradnju na tri nivoa: Vojvodina – sa udruženjima žena; Mužlja – sa ostalim udruženjima; Mesna zajednica – sa savetom mesne zajednice, ali je to zapravo samo produžena ruka lokalne samouprave."

36

NOVA NASTOJANJA ORGANA SAMOUPRAVE U ZRENJANINU

Svakako da treba pomenuti pojavu najnovijeg datuma. Naime, odnedavno je vidljiva delatna sklonost pojedinih samouprava da sami organi samouprava

38 Npr: „U utorak 15.12.2015 predstavnici civilnih organizacija treba da se sastanu i da izglasaju da mesna zajednica popravi teren za rukomet na Lehelu i da doda još jedan sloj asfalta u dvorište Piroš čizme (sedišta civilnih organizacija – Dom Mužljanaca).“, Ili, šire sagledano: „Dijalog je potreban da bismo izneli svoje probleme. Da imamo organizovane sastanke između lokalne samouprave i udruženja žena na temu problema koje se tiču našeg udruženja i uopšte žena.,“

39 „Imamo druženja godišnje 4 puta sa različitim udruženjima. Organizujemo izložbe, kuvamo, imamo takmičenja u pravljenju kolača, organizujemo tombole, proslave, balove, i tako dalje. Sarađujemo sa udruženjima žena iz Zrenjanina, Belog Blata, Lukinog sela, Boke, Neuzine, Ade, Budisave, Novog Sada, Temerina, i tako dalje.“

neposredno od stanovništva prijeme obaveštenja o građanskim inicijativama radi njihovog finansiranja. U okviru projekta „Participativno budžetiranje“ predviđeno je da u toku 2016. godine Grad Zrenjanin obezbedi sredstva za, na pomenut način, utvrđene građanske inicijative. Sličan poduhvat izveden je i u Rumi.⁴⁰ Na osnovu nalaza donete su odluke da se izvrše sanacija zgrade i rekonstrukcija ograde na seoskom stadionu, da se u Banatskom Despotovcu ozeleni centar sela, a da se u Belom Blatu izvrši rekonstrukcija Doma kulture. Grad Zrenjanin je na osnovu izvedenog ispitivanja potreba stanovništva odlučio da u toku 2016. u Botošu postavi tribine na fudbalskom terenu, u Elemiru izgradi dečje igralište, u Jankov Mostu i Knićaninu uredi kupališta, a da u Kleku postavi video nadzor. Na osnovu pomenutog ispitivanja organi lokalne samouprave u Zrenjaninu odlučili su i da u toku 2016. u Ečki iskopaju kišne kanale, da u Lazarevu uredi park, da u Lukinom Selu izgrade sanitarni čvor na groblju, da u Lukićevu omoguće meštanima da obnove spomenik, a da Melenčanima finansijski pomognu da uredi školsko dvorište. Odlučeno je, takođe, da se finansijski podrže građani Mihajlova da obnove pod i postave binu u seoskom domu, kao i građani Orlovata da obnove diskoteku, stanovnici Perleza da obnove dečje igralište, a meštani Stajićeva da obnove prostorije izviđačkog odreda i kluba roditelja. Grad se obavezao da pomogne i poduhvatima za koje su se opredelili ispitani stanovnici Čente, Mužlje i Zlatice. Sredstva su obezbeđena uz podršku Evropske Unije.⁴¹

Pomenuta ispitivanja građana nesumnjivo su značajna. S druge strane, nema podataka o načinu ispitivanja. S treće strane, udruženja usmerena na zadovoljavanje potreba specifičnih korisnika, kao što su ženska udruženja, ona koja se bave osobama sa invaliditetom, ili udruženja nacionalnih manjina, imaju znatno potpunije i pouzdanije podatke o pripadnicima i pripadnicama najpotrebitijih grupa, u poređenju sa podacima koji se mogu dobiti preko ispitivanja ukupnog stanovništva neke zajednice. Takozvani prosečni ispitanik malo zna o onima koji su najugroženiji. U tom smislu ispitivanje ukupnog stanovništva može da znači usmeravanje podrške ka onima kojima ona nije najpotrebnija. Posebno pitanje za raspravu je da li ovo važi i za udruženja za razvoj lokalne zajednice.

40 <http://www.dnevnik.rs/vojvodina/mestani-birali-sta-da-se-radi>

41 <http://www.dnevnik.rs/vojvodina/mestani-birali-sta-da-se-radi>

PREPORUKE

Preko je potrebno uspostaviti potpunu evidenciju udruženja građana u Gradu Zrenjaninu. Odsustvo ovakve evidencije predstavlja prepreku za bilo koji ozbiljan pristup zadovoljavanju potreba njihovih korisnika. Moguće su vrlo različite zloupotrebe sa različitim vrstama i intenzitetima štete.

Uspostavljanje ovakve evidencije doprinelo bi ne samo ostvarivanju sasvim pragmatičnih ciljeva, nego bi i povratnom spregom uticalo na odnos organa lokalne samouprave ne samo prema udruženjima građana, nego i prema korisnicima njihovog delovanja. Ovo, svakako, važi i za opštine Žitište, Novi Bečej, Nova Crnja i Sečanj, gde je evidencija znatno potpunija.

Udruženja za pomoć osobama sa invaliditetom, ženska udruženja, udruženja iz ruralnih područja i udruženja koja okupljaju pripadnike nacionalnih manjina imaju različit položaj i delom različite uloge. Ona imaju i donekle različiti profil: treba jasno videti gde je i u kojoj meri potrebna profesionalizacija i na koji se način ona može ostvariti.

Delatnost udruženja je neophodna, ne samo s obzirom na demografsku i ekonomsku devastaciju Srednjeg Banata, nego i imajući u vidu i nerazvijenost i/ili nedostatnost usluga koje korisnicima udruženja pruža javni sektor. Uz stalno prisutno pitanje finansiranja udruženja, potrebno je u okviru predviđenih aktivnosti projekta problematizovati odnos građanskih udruženja prema organima samouprava, ograncima političkih stranaka, i medijima. Entuzijazam se iscrpi zbog „zamora materijala“, a samofinansiranje udruženja je nerealno.

Možda se može dogovoriti zajednički nastup udruženja (ili njihovih grupa, prema prifilima korisnika) prema organima samouprava u pogledu informisanja. Problem informisanja je moguće rešiti znatno lakše nego problem finansijske održivosti.

Ogranci političkih stranaka drže stvarnu moć (ne samo na lokalnom nivou). Pošto su političke partije podložne izbornoj proveri, one imaju interes da ne budu javno kritikovane. Moguće je znatno intenzivirati saradnju sa političkim strankama na lokalnu, bez obzira da li se one u datom času nalaze na vlasti ili u opoziciji. Političke stranke teško da mogu da izdrže javnu kritiku građanskih udruženja usmerenih ka zadovoljavanju potreba pripadnica i pripadnika posebno ranjivih grupa, kakve su žene, pripadnici nacionalnih manjina, ili osobe sa invaliditetom. Podrazumeva se da ovo ne znači trajno vezivanje građanskih udruženja za bilo koju političku opciju, nego stalno vršenje pritiska na sve delatne političke opcije da izađu u susret zahtevima udruženja ili da rizikuju da o njihovoj nezainteresovanosti bude obavještena javnost.

Uz pristup informacijama o donošenju odluka na lokalnom nivou, a ovde se misli na pristup u pravo vreme, u fazi formulisanja i planiranja, veoma je važno da činioci iz organa samouprava i političkih stranaka javno priznaju stručnost građanskih udruženja na području zadovoljavanja potreba njihovih korisnica i korisnika. Ljudi iz ranjivih grupa suviše su važni da oni koji bez interesne motivacije rade na poboljšanju njihovog položaja ne bi bili javno priznati kao subjekti sa autoritetom u lokalnoj zajednici.

Potrebna je obuka o javnom zastupanju.

Iskustva iz saradnje građanskih udruženja sa mesnim zajednicama i njihovim organima zahtevaju posebnu reproblematiciju u daljim aktivnostima projekta.

IZDAVAČ:

Centar za razvoj civilnog društva

ZA IZDAVAČA:

Vladimir Ilić

UREDNIK:

Snežana Ilić

DIZAJN KORICA:

Svetlana Šanta

PREPRESS:

Studio za dizajn santa2g

ŠTAMPA:

Diginet, Zrenjanin

TIRAŽ:

200

GODINA IZDANJA:

2016.

ISBN: 978-86-89837-05-6

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

323.21(497.113 Banat)

GRADANI kao partneri u srednjem Banatu. - Zrenjanin : Centar
za razvoj civilnog društva, 2016 (Zrenjanin : Diginet). - 39 str. ; 21 cm

Tiraž 200.

ISBN 978-86-89837-05-6

а) Политичка партиципација - Грађани - Банат
COBISS.SR-ID 305452551

